

КОВАЛКО Н. М.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри фінансового права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 34.01

ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТОМАСА ГОББСА НА ПРИРОДУ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено тлумаченню держави і суспільства як об'єктів у соціально-філософських поглядах Томаса Гоббса. Особливо звертається увага на формування держави та життя індивіда в суспільстві. Показано, що мислитель інтерпретує свободу в співвідношенні з необхідністю і причинністю. Автор вказує на зв'язок свободи і дискурсивної практики в державі. Робиться спроба критично осмислити розуміння держави та суспільства у вченні Томаса Гоббса.

Ключові слова: Гоббс, держава, суспільство, свобода, вчення.

Статья посвящена толкованиям государства и общества как объектов в социально-философских взглядах Томаса Гоббса. Особенно обращается внимание на формирование государства и жизнь индивида в обществе. Показано, что мыслитель интерпретирует свободу в соотношении с необходимостью и причинностью. Автор показывает связь свободы и дискурсивной практики в государстве. Делается попытка критически осмыслить понимание государства и общества в учении Томаса Гоббса.

Ключевые слова: Гоббс, государство, общество, свобода, учение.

The article is devoted to the interpretation of the state and society as objects in the philosophical and philosophical views of Thomas Hobbes. Particular attention is drawn to the formation of the state and the life of the individual in society. It is shown that the thinker interprets freedom in relation to necessity and causality. The author shows the connection between freedom and discursive practice in the state. An attempt is made to critically comprehend the understanding of the state and society in the teaching of Thomas Hobbes.

Key words: Hobbes, state, society, freedom, doctrine.

Вступ. Нове розуміння природи держави виникає у працях Томаса Гоббса (1588–1679 рр.). У середині XVII ст, а саме з виходом у світ творів Т. Гоббса «Про громадянина», «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської», у Європі визначилася проблематика громадянського суспільства, яке стало однією із центральних політичних і філософських ідей Нового часу і до наших днів. Т. Гоббс здійснив сміливий розрив із платонівською й арістотелівською традиціями. Мислитель прагнув узгодити визнання природного права з індивідуальною свободою людини і розглядав взаємодію між людьми за зразками взаємодії у природі. Сутність взаємодії набувала механістичного характеру і пояснювалася за принципом детермінізму, в аспекті котрого особливого значення набуває гоббсівське розуміння свободи.

У сучасній науковій літературі науковий доробок Т. Гоббса є малодослідженим. Більшість дослідників загострюють свою увагу виключно на вже відомих фактах та висловах

філософа, однак не заглиблюються в сутність його «істин». Особливої уваги заслуговують як окремі статті, так і більш ґрунтовні дослідження таких авторів, як: А. Едвардс [1], М. Булатов [2], Дж. Елштайн [6], А. Філіппов [10] і, звичайно, праці самого Т. Гоббса.

Постановка завдання. Головним завданням дослідження є критичний аналіз найвидатніших праць філософа для виокремлення єдиного погляду на формування держави та суспільства.

Результати дослідження. Значною мірою на формування соціально-філософського світогляду Т. Гоббса вплинула суспільно-політична ситуація в Англії, яка в XVII ст. характеризувалася як політичним, так і соціальним хаосом і здригалася від протистоянь та суперечностей. Т. Гоббс був свідком боротьби між прихильниками королівського абсолютизму і парламентаризму, революції 1640 р., страти Карла I і проголошення республіки, владарювання Кромвеля і відновлення монархії Стюартів на чолі з Карлом II. Завдяки наближеності до аристократичних кіл і посиленню абсолютної влади твори Т. Гоббса «Левіафан» і «Про громадянина» були внесені до «Списку заборонених книг». Усі ці події вплинули на соціально-філософські погляди мислителя. На думку А. Едвардса, «Гоббс намагався захистити те, що було вже представлено в англійській політичній традиції» [1, с. 59].

На початку, згідно з думкою Т. Гоббса, людині в її «природному стані» була властива агресивність, так звана характерна риса «війни всіх проти всіх». Однак потім людина переходить у «суспільний стан», що супроводжується укладанням «суспільного договору», який передбачав, зокрема, наявність механізму, що гарантує виконання положень цього «договору» і, відповідно, гарантує покарання для тих, хто порушить його положення. Як такий механізм Т. Гоббс пропонував розглядати суверена, що складається з колективного або одноособного правителя.

Цей механізм, згідно з думкою Т. Гоббса, буде реалізований завдяки всім членам суспільства (зацікавленим у виконанні договору) за допомогою передачі своїх повноважень суверену, а останній буде виступати гарантом дотримання положень договору [3, с. 134].

Насправді люди спочатку бояться один одного, стверджує Т. Гоббс. У знаменитій другій примітці до другого параграфа першого розділу першої книги трактату «Про громадянина» він дає вичерпні роз'яснення: «Я розумію під словом «страх» певне передбачення майбутнього зла. Я аж ніяк не вважаю прагнення до втечі єдиною властивістю страху. Той, хто переляканий, схильний також до недовіри, підозрілості, обережностей, які дозволили б не боятися». Фундаментальний страх являє собою, іншими словами, не подію (переляк), але стан, подібно до того, як і війна, за Гоббсом, це не битва (подія), але стан (постійно позначається воля до боротьби шляхом бою). Цей страх по суті нездоланий. У тій же примітці Т. Гоббс проговорюється: «Ми закриваємо двері, лягаючи спати, ми беремо зброю, прямуємо в мандри». Хіба про додержавний стан тут ідеться? Звичайно, ні. І все-таки взаємна ворожість людей занадто велика, щоб ми кожного разу без побоювань довірили іншому життя і власність [9, с. 30].

Тому мислитель заявляє, що всі людські об'єднання ґрунтуються на страху і ніяк не на взаємній довірі і взаємодопомозі. Звідси страх стає передумовою людської діяльності, спрямованої на пошуки запобіжних заходів, а саме створення такого суспільства, у якому людина відчуває себе захищеною. «Поза державою – панування пристрастей, війна, страх, бідність, гидота, самотність, варварство, невігластво, дикість; у державі – панування розуму, мир, безпека, багатство, взаємодопомога, витонченість, наука, доброзичливість» [4, с. 374]. За посередництва розуму природа закликає людей до миру. Для створення держави згідно з договором необхідно, щоб кожен громадянин був захищений від насильства з боку інших і не мав можливості завдавати шкоди іншим. Гарантом безпеки виступає держава, встановлена за участю розуму. Однак для досягнення спільної мети – миру і єдності – необхідна «єдина воля всіх» людей для надійної єдності, тому кожен член об'єднання повинен підпорядкувати власну волю «єдиній волі». «Той, хто підпорядковує свою волю волі іншому, переносить на цього іншого право на свої сили і можливості, у результаті той, кому підкорилися, володіє вже такими силами, що погрозою їх застосування здатний привести волі всіх окремих людей

до єдності і згоди. Створене таким чином об'єднання називається державою або громадянським суспільством, а також державною особою» [4, с. 331].

Вищевказане твердження Т. Гоббса є занадто вузьким, на нашу думку, адже не тільки страх об'єднував людей у суспільство та державу. Люди за своєю природою завжди прагнуть до об'єднання та створення сприятливих умов життя. Т. Гоббс виокремив лише один фактор, однак не звернув уваги на багато інших і навіть більш важливих.

Надзвичайно дискусійними є погляди Т. Гоббса на управління державою та становищем громадянина в державі та суспільстві. Необхідно проаналізувати праці філософа для більш точного розуміння його поглядів.

Правитель, що є втіленням держави або громадянського суспільства, володіючи «волею всіх», наділений також верховною владою, що дає право панувати над усіма громадянами. Кожен член об'єднання – громадянин – переносячи свою волю правителю, переносить також всю свою силу і могутність, а це значить «відмова від свого права на опір» [4, с. 332].

Таким чином, Т. Гоббс ототожнює громадянське суспільство і державу, однак наділяє всіх підданих рівністю перед законом і нездатністю чинити опір, оскільки всі стають підданими єдиної особи, що володіє абсолютною верховною владою. Тому влада, яка спирається на громадянство, у Т. Гоббса стає необхідною умовою легітимного існування держави. «Звідси сутність правління зводиться до встановлення і підтримки верховної влади, але не свободи індивіда, взятого окремо поза владою», – доходить висновку А. Карась [7, с. 56].

Т. Гоббс, обґрунтовуючи договірну теорію держави, пориває з аристотелівською традицією тлумачення свободи і суспільства. Мислитель не погоджується з тим, що «людина є тварина, здатна від природи до життя в суспільстві» [4, с. 284–285].

Люди об'єднуються не тому, що за своєю природою інакше не може бути, а через певні обставини. На думку Т. Гоббса, за своєю природою людина шукає вигоду від інших людей, а вже потім співтоваришів. Обґрунтовуючи твердження, що людина не народжується здатною до життя в суспільстві, Т. Гоббс не заперечує, що людина прагне до об'єднання з іншими людьми, «але державні співтовариства не є просто об'єднання людей, але об'єднання, засновані на договорі, для створення яких необхідні взаємні вірність і погодження» [4, с. 285]. З моменту народження діти не здатні приймати рішення, не здатні самотійно користуватися благами. Однак багато людей і в дорослому віці через душевні захворювання або через відсутність освіти не здатні оцінити переваги життя в суспільстві, хоча також мають людську природу. Тому, робить висновок Т. Гоббс, «людина здатна до життя в суспільстві не від природи, а завдяки знанню. Більше того, хоча людина від природи прагне до життя в суспільстві, звідси не випливає, що вона народжується здатною жити в суспільстві».

Досконалою державою Т. Гоббс вважає державу з абсолютною владою, у якій «жоден із громадян не володіє правом на власний розсуд використовувати свої сили заради гарантування власної безпеки» [4, с. 338]. Наділяючи правителя верховною владою, Т. Гоббс підкреслює, що різноманітні бунти серед громадян держави є шкідливими, але не надмірно небезпечними. Тому що для того, щоб позбавити держателя верховної влади, необхідно, щоб кожен громадянин без жодного винятку повстав проти верховної влади (згода більшості громадян до уваги не береться), також необхідна згода правителя на зречення від влади – а таке навіть уявити собі важко, а в реальності це неможливо, упевнений мислитель. Оскільки «в епоху модерну світ стоїть перед вибором: або насильство і хаос природного стану, або мирне, товариське і зручне життя за майже повного підпорядкування індивідів необмеженій державній владі», то проблема меж діяльності держави практично не обговорюється – на перший план виступає проблема безпечного життя і збереження миру [8, с. 83].

Хоча Т. Гоббс підкреслює, що в державі всі громадяни є рівними перед законом, це твердження не стосується носія верховної влади. Оскільки громадянин свою волю передав тому, хто володіє верховною владою, то «вже не може використовувати свої сили проти нього, з чого випливає, що будь-який вчинок правителя повинен залишатися безкарним» [4, с. 339]. Правитель, володіючи верховною владою, не підкоряється законам, оскільки це означало би бути зобов'язаним самому собі.

Звичайно, будучи прихильником абсолютної влади, філософ забезпечує правителя всіма необхідними засобами для сильної влади, однак, говорячи про сучасне суспільство, така думка не має права на своє існування. Будь-яка влада повинна бути обмеженою, щоб не перетворитися в тиранію.

У Розділі XVIII «Левіафана» Т. Гоббс говорить про наслідки акту встановлення держави. Як наслідок, він передбачає те, що форма правління не може бути змінена підданими. Це означає, що люди, які уклали договір і делегували свою суверенність правителю, не можуть повернутися до хаосу роз'єданого натовпу або перевести свої повноваження на будь-якого іншого правителя (останнє розглядається як несправедливість). Звідси випливає такий наслідок встановлення держави, як: «Ніхто не може, не порушуючи справедливості, протестувати проти встановлення суверена, проголошеного більшістю» [3, с. 339].

Незважаючи на те, що джерелом суверенної влади є суспільний договір, який укладається людьми, суспільство все ж не є носієм суверенітету. Вся повнота влади зосереджується в руках у правителя і це виступає як вимога природного закону. Т. Гоббс вважав, що держава стоїть вище за все і внаслідок цього заперечував теорію божественного походження держави.

Одним із необхідних інститутів суспільного життя Т. Гоббс вважає релігію. Важливим є той факт, що мислитель допускав тільки незначне втручання в релігійні справи – тільки тоді, коли певне релігійне вчення шкодить єдності в державі. Тому, на думку американського дослідника А. Едвардса, «таке тлумачення дає ліберальний присмак ідеям Гоббса» [1, с. 56].

Виокремлюючи державотворчі позиції Т. Гоббса, необхідно визначити його бачення свободи, адже воно має значний вплив на утвердження державної влади.

Мислитель інтерпретує свободу в співвідношенні з необхідністю і присвячує їх аналізу працю «Про свободу і необхідність». Т. Гоббс у зазначеній праці відзначає, що визнає «таку свободу, відповідно до якої можна робити будь-що, якщо бажаєш» [5, с. 582]. У цьому сенсі виникає потреба відрізнити «свободу від гріха, рабства або насильства» і свободу від необхідності і примусу.

Поділ Т. Гоббс виробляє, зокрема, і для того, щоб проаналізувати зміст добровільності людських вчинків, що підкоряються критеріям вільної волі, якій приділялася першочергова увага у тривалій релігійній інтерпретації особистості. Т. Гоббс схильний ототожнювати свободу волі з бажанням, вважаючи їх родинними у всіх живих істот. Відмінності між бажаннями людини і тварини полягають у тому, що перший обумовлює їх роздумами, проявляючи таким чином свою волю. Обдумані бажання і є тим, що ми називаємо волею. Лише участь розуму в здійсненні бажань надає діям добровільності, а «добровільна дія і дія, що відбувається в результаті вибору, суть одне і те ж» [5, с. 607].

Бути вільним від насильства, значить, діяти так, щоб страх не був причиною бажання. Однак це не означає, на думку Т. Гоббса, бути вільним повністю: «бути вільною від примусу не може жодна людина» [5, с. 598]. Повної, тотальної свободи не існує. Все у світі взаємопов'язане, а отже, детерміноване, бо ніщо не має початку в самому собі, хоча воля є «необхідною причиною добровільних дій», однак через її пов'язаність з іншими речами «всі добровільні дії обумовлені необхідними причинами і є вимушеними» [5, с. 608].

Тому абсолютно правомірно М. Булатов підкреслює, що «Гоббс розкриває свободу і необхідність через причинність» [2, с. 27]. Т. Гоббс вважає, що ніякий акт людської волі не має своєї причини в самому собі, але обумовлений іншими причинами, а ті у свою чергу обумовлені ще іншими, і так доходимо до першої причини – Бога.

Тому будь-які дії людини мають свої необхідні причини. Отже, свобода – це зовсім не відсутність необхідності, а відсутність насильницьких дій на особистість. Звідси можемо зробити висновок, що необхідність у Т. Гоббса має своїм контекстом казуальність, обумовлену існуванням Бога як першої причини. Відповідно, свобода, усвідомлювана і здійснювана через визнання необхідності, має своїм джерелом не десакарлізовану природу, але природу Бога. У цьому сенсі визначення свободи через необхідність у Т. Гоббса істотно відрізняється від визначення її в марксистському матеріалізмі.

Насильство є головною перешкодою для здійснення волі людини, але необхідною тому, що «свобода є відсутність будь-яких перешкод до дії, оскільки вони не містяться у природі і у внутрішніх якостях дієвого суб'єкта» [5, с. 608]. Про людину, закуту в кайдани, ми можемо сказати, що вона не володіє свободою ходити, оскільки перешкода руху власне в кайданах – у зовнішньому, а не в самій людині. Однак ми не можемо сказати, що людина не володіє свободою літати, як птах, оскільки людина природою не наділена здатністю літати.

Пориваючи з аристотелівської традицією, Т. Гоббс не погоджується з античним мислителем, що за демократії громадяни користуються більшою мірою свободи, ніж за монархії: «Якщо ж під свободою розуміється нечисленність законів і заборон, і при цьому поширюються тільки на те, без заборони чого світ неможливий, тоді я стверджую, що в монархії менше свободи, ніж у демократії. Але коли приватні громадяни, тобто піддані, вимагають свободи, вони, кажучи про свободу, вимагають собі не свободу, а панування» [4, с. 379].

Філософ надзвичайно актуалізує важливість мови в суспільстві та державі, зазначаючи, що без неї неможливе існування держави. Окреслимо основні тези в його працях для подальшого розуміння.

Аналізуючи новий соціальний лад, Т. Гоббс надає важливого значення дискурсивній практиці цивільного життя. У «Левіафані» мислитель підкреслює, що «без здатності мови у людей не було б ні держави, ні суспільства, ні договору, ні миру» [3, с. 22]. Оскільки «загальне вживання мови полягає в тому, щоб перевести нашу уявну мову в словесну або зв'язок наших думок – у зв'язок слів», мислитель розуміє значення зв'язку між соціальними зв'язками в державі і мовними принципами світосприйняття [3, с. 22]. Тому найважливішою умовою використання мови є надання правильного значення словам, тоді ми будемо отримувати знання. Адже «в неправильному визначенні або відсутності визначення криється зловживання, від якого відбуваються всі помилкові і безглузді вчення» [3, с. 26]. Власне мова, наявна у приватному житті сім'ї, є недосконалою, оскільки насичена емоційними і моральними термінами і часто провокує непокору.

Мовний потенціал приватної сфери життя громадян – підданих – насичений «підривними словами», тому необхідно контролювати мову не тільки публічну, але і приватну. Т. Гоббс пропонує ввести «новий лексикон», який знімав би всю недосконалість приватного лексикону, тобто був би неемоційним, науковим, неупередженим, не містив термінів, що означають суспільну моральну оцінку. «Ціною громадського та приватного світу виявляється відмова від права на індивідуальне слово, судження і розуміння» [6, с. 115]. Тому виходить так, що за створення держави «єдиної волі» громадяни підпорядковують не тільки власну волю, а і слова і думки.

Напевно, одним із найбільш показових прикладів радикального переосмислення і критики Т. Гоббса в наші дні є роботи К. Скіннера. На думку К. Скіннера, Гоббс замість республіканського самоврядування міст-держав запропонував концепцію суверенітету, задля утвердження якого люди відмовляються від свого права на самоврядування. Ще в ранніх публікаціях К. Скіннера його підхід був сформульований дуже жорстко. «Ті, хто вважає Т. Гоббса настільки видатним автором, що всі його ідеї представляються їм такими, що не мають собі подібних у його сучасників і попередників, сильно грішать проти істини», – стверджував К. Скіннер [10, с. 149].

Теорія Т. Гоббса про державний суверенітет сьогодні піддається критиці. Так, наприклад, А. Філіппов вважає, що його теорія «народного представництва» ніколи не «працювала» на практиці і є не більше, ніж науковою абстракцією, винайденою англійським мислителем для найпростішого пояснення витоків походження держави і суверенітету. Ніхто не може гарантувати договір народу із сувереном, бо єдиним гарантом виступає він сам. Отримавши владу в свої руки, він уже не є представником народу, а ніби стоїть над суспільством, виступаючи як верховний правитель і арбітр. У процесі реалізації суспільного договору представник повністю заміщає і стає єдиним виразником думки суспільства [10, с. 149].

Висновки. У зв'язку з вищевикладеним можемо стверджувати, що з виходом праць Т. Гоббса «Про громадянина» і «Левіафана» в Європі визначилася ідея громадянського су-

спільства, яка стала однією із центральних політичних ідей Нового часу і до наших днів. За Т. Гоббсом, держава, щоб бути справедливою, має спиратися і визнавати закони і право кожного на рівність перед спільно прийнятими законами. Поза законом він залишив, однак, монарха. Т. Гоббс вважав свободу природним станом, простором природних відносин, у якому розгортаються події індивідів, які слід підпорядковувати владі держави, оскільки ніким не обмежена свобода веде до загальної ворожості і насильства. Більшість теорій філософа є недосяжними в сучасному суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Edwards A. Interpreting Modern Political Philosophy: from Machiavelli to Marx / ed. by A. Edwards and J. Townshend // Palgrave Macmillan Limited. – 2002. – Р. 41–60.
2. Булатов М. Головні етапи розвитку поняття свободи в історії Європейської філософії / М. Булатов // Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 5–49.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 1991. – 547 с.
4. Гоббс Т. О гражданине / Т. Гоббс // Собрание сочинений : в 2 т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 1989. – С. 270–507.
5. Гоббс Т. О свободе и необходимости / Т. Гоббс // Собрание сочинений : в 2 т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 1989. – С. 574–612.
6. Елштайн Дж. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці / Дж. Елштайн. – К. : ВД «Альтернативи», 2002. – 344 с.
7. Карась А. Філософія громадянського суспільства у класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – К., Л. : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
8. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Дж. Кин ; пер. с англ. М.А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
9. Филиппов А. Критика Левиафана / А. Филиппов // Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса / К. Шмитт ; пер. с нем. Д.В. Кузницына. – СПб. : Владимир Даль, 2006. – 151 с.
10. Филиппов А. Философия Томаса Гоббса / А. Филиппов // Полития. – 2009. – № 2. – С. 149.

